

PAPER DETAILS

TITLE: ORTA AG'DA 'KÖLELİK' ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AUTHORS: Mehmet Nadir ÖZDEMİR

PAGES: 209-223

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1084536>

ORTA ÇAĞ'DA 'KÖLELİK' ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet Nadir Özdemir *

Öz

Bu çalışmada köleliğin Orta Çağ dünyasındaki algılanışı, yeri ve önemi üzerinde duruldu. İnsana bakışı da esas alan bir perspektiften ele alınan köleliğin ekonomik, kültürel ve dinî yansımaları dikkate alınarak incelendi. Geçmişte yaşananlar üzerinden kültürleri ve dönemin insanını itibarsızlaştırmanın yanlış olduğu, hem Avrupa'nın hem de Arap yarımadası bağlamında müslüman doğunun bilhassa tarihini incelemesinin gereği ortaya çıkmaktadır.

Orta Çağ Avrupası'nda üretimin insan gücüne dayanması ile burjuvazi üretmesi, sınıflı toplum oluşması, üretim araçlarının değişmesi ile de yavaş yavaş kölelerin işgücünden vazgeçilmesi dikkat çekicidir. Öte yandan Avrupa'da köleliği doğuran ve destekleyen etken kölelerin işgücünden yararlanmak iken, Arap yarımadasında ise özel hizmet, ticaret ve diğer işlerdir.

İslâm sonrası dönemde köleliğin esas kaynağının savaş esirleri olduğu gerçeğini de dikkatlerden uzak tutmamak gerekir. Fetihlerin yoğun olduğu yıllarda alınan esirlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve sosyal hayata katılımlarının sağlanması kolay olmamıştır. Bu yıllarda yaşanan olumsuzluklar tarihe insan hakları açısından olumlu olduğu kadar olumsuz kanaatlerin de kaydedilmesine de neden olmuştur. Buna rağmen Kur'an'da ve hadislerde köle edinmek ile ilgili bir emir yoktur. Aksine köle azat etmenin faziletlerinden söz eden âyet ve hadisler vardır. Bununla toplumda mevcut kölelerin tasfiyesi amaçlanmıştır. Kölelik, azat yoluyla sona ererse de İslâm, köleliği azaltmak ve eritmek amacıyla bir takım hürriyete kavuşturma yolları da kabul etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Kölelik, İslâm, Hristiyanlık, Avrupa, Arap yarımadası

AN ASSESSMENT OF SLAVERY IN THE MIDDLE AGES

Abstract

The aim of this study was to determine the significance of slavery in the medieval world and address its economic, cultural, and religious repercussions from a human perspective. Cultures and people should not be discredited over past events, indicating that the history of the Muslim east should be addressed from the context of both the European and Arabian peninsula.

In the medieval Europe, slave labor was replaced by a new style of workforce through changes in the production and class society structure. The factor giving rise to slavery in Europe was to utilize slaves' workforce while it was private service, trade, and other businesses in the Arabian Peninsula.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 04.02.2020, Accepted / Kabul Tarihi: 19.04.2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.684739>

*Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sıyer-i Nebî ve İslâm Tarihi Anabilim Dalı, mehmetnadir72@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1445-7541

In the post-Islamic period, the motivation behind slavery was prisoners of war, however, it was not easy for them to meet their needs and participate in social life. Incidents in those years caused positive and negative views to be recorded in terms of human rights. However, the Qur'an and hadiths do not order to seize slaves. In fact, some verses and hadiths address the virtues of freeing slaves. Even though slavery ended through emancipation, Islam adopted different means of emancipation to eliminate slavery.

Keywords: Medieval, Slavery, Islam, Christianity, Europe, Arabian peninsula

GİRİŞ

Tarihin “Orta Çağ” ına yüklenen anlam bazı çevrelerce olumsuz karşılanırken bazı çevrelerce de “Tarihin omurgası” olarak ifade edilmektedir. İslâm’ın doğuşunu tarihin en önemli olaylarından olarak yazan tarihçilere rağmen bu dinin doğduğu ve yayıldığı yüzyılları karanlık yüzyıllar olarak nitelendirmek Hristiyan-Avrupa okuması olup Türkiye’de de dile getirilmektedir. Acaba Orta Çağ karanlık ise hangi yüzyılları karanlık olarak nitelendirilebilir. Şayet aydınlık ise neden aydınlık bir çağdır? Yine hangi açılardan karanlıktır? Sorularına cevap vermek icap eder. Makalenin konusu bu sorulara cevap vermek olmamakla birlikte bu sorulara cevap bulmaya da yardımcı olmak hedeflenmektedir. Bu açılardan bakıldığında insan hakları konusu önemli bir ölçüttür.

Bu makalede insan merkezli olarak Orta Çağ bağlamında batı dünyası ve müslüman doğu dünyası arasında kıyaslama yapılması amaçlanmaktadır. İnsan hakları söz konusu çağda kölelik kurumu üzerinden değerlendirilirse önemli sonuçlara varılabilir. Makalede bu konuda önemli tespitlerde bulunmaktadır.

Çalışmada görüleceği üzere köleliğin Arap yarımadasında daha görünür olması daha ziyade toplum katmanları içinde yaygın olarak yer tutmaları sebebiyledir. Oysa Avrupa’da senyörlerin ve varlıklı kişilerin elinde olmaları onları daha sınırlı bir potansiyel olarak göstermiştir. İşte bu fark doğrudan ilişkili görünmemekle birlikte Avrupa’da Orta Çağ sonrası dönemde sanayi devrimi ile oluşan burjuvazinin kurduğu önce işletmelerde ardından da fabrikalarda çalıştırdığı insanları adı konulmamış köleler olarak değerlendirmelerine neden olmuştur denilebilir. İnsan haklarının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan gelişmeler de köle gibi çalıştırılan işçilerin hakları bağlamında ortaya çıkmaya başlamıştır.

Makalede İslâm öncesi ve İslâm sonrası Arap yarımadasında insana ve özellikle de köleye bakış ile Avrupa’daki bakış üzerinde bir değerlendirme yapılması da amaçlanmıştır. Bu çalışmanın Orta Çağ’ın hem Avrupa kıtası açısından hem de Ön Asya ve Ortadoğu açısından ne ifade ettiğini anlamaya katkı vereceği kanaatindeyiz.

1.AVRUPA’DA KÖLELİK

Orta Çağ olarak adlandırılan dönemin eşiğinde, insan kitlelerinin iki derin hareketi, yerine çok farklı bir halklar haritası ikame ederek dengeyi değiştirmiştir. Bu değişimi gerçekleştiren, önce Germen istilaları, daha sonra da müslüman fetihleriydi. İnsan hareketlerinin fazla olduğu böyle dönemlerde köleliğe açık bir durumun oluştuğu anlaşılmaktadır.¹

¹ Marc Block, *Feodal Toplum*, trc. Melek Fırat, (İstanbul: Kırmızı Yayınları), 2007, 29

Tarihte köleliğin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekle birlikte göçebe hayattan toplum toplumuna geçiş ile ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Ziraatin yaygın olduğu dönemde diğer işlerin yanı sıra sürülerin güdülmesinde de insana ihtiyaç vardı. Özellikle büyük toprakları ellerinde bulunduran sınırlı sayıda zenginin kölelere ihtiyacı vardı. Büyük toprakların zamanla bölünmesi köleliğin yaygınlaşmasına yol açtı. Sadece tarımda değil, ticaret hayvancılık ve madencilikte de kölelere ihtiyaç duyuldu. Kadın kölelerden cinsel tatmin için yararlanıldığı da bilinmektedir.² Köleler, hayatın insan gücüne dayandığı dönemlerde, başka bölgelerden getirilen ya da savaşlarda esir alınan, hürriyetten yoksun bırakılan, alınıp satılabilen kimselerdir.³

Köleliğin tarihte ilk defa ortaya çıktığı düşünülen Roma'da hayat, ticaret ve ziraate dayanıyordu.⁴ Antik dönemde insanın, köle anne-babanın çocuğu olması, babası tarafından satılması, buluntu çocuğun beslenip büyütülüp satılması, azat edilmiş kölenin tekrar satışa konu edilmesi, borcuna karşılık köleleştirilmesi, savaşta esir alınması, hür olduğu halde haydutluk yoluyla başka bir komşu millet tarafından esir edilmesi, köle ticaretiyle uğraşanlarca pazarda satılmış olması yasal kölelik sebebi olarak kabul edilmekteydi.⁵ Roma'da şahsın hukuku “Şahsın hukukunda yapılan en esaslı taksim, insanların hür ve köle oluşlarına dair olanıdır”⁶ ifadesiyle başlar. Bu durumda üretimin artmasını mümkün kılması sebebiyle sınıfların ortaya çıkışı kaçınılmazdı.

Orta Çağ Avrupası'nda köleliğin Roma imparatorluğu üzerinden açıklanması, Roma hukukunun ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Avrupa'da tarihin bu ortazamanında sınıflı bir toplum yapısının egemen olduğu coğrafyanın ekonomik ve sosyal yapısı dikkat çekicidir. Üretimin insan gücüne dayandığı dünyanın kendine bir burjuvazi üretmesi ve sınıflı toplum yapısını oluşturması, üretim araçlarının değişmesi ile de yavaş yavaş kölelerin işgücünden vazgeçilmesi dikkat çekicidir.

Kölelik, İran ve Hindistan'da da bulunuyordu. Ancak Yunanistan ve özellikle Roma'da ise farklı uygulanıyordu. Köleler bu toplumların çoğunda iç hizmetlerde, evlerde ve efendilerinin saraylarında çalıştırılıyordu. Savaş ve işgal dünyadaki temel köle kaynakları idi. Savaş esirleri köle olarak alınıyor ve fethedilmiş milletler tamamen “köleler” olarak düşünülüyordu. Afrika'ya beyaz adamların gelmesinden önce “tutuklama” köle kaynağı olarak yaygın değildi.⁷ Savaş esirlerinin köleleştirilmesi uygulaması ile tutuklama veya alıkoyma arasında fark vardı. Kölenin hukukî statüsü ve hakları tutuklunun ya da alıkonan kişininkinden farklı ve çeşitliydi.

Dinî ve siyasî savaşların birlikte sürdüğü uzun bir mücadele sonunda, Roma İmparatorluğu, köle kaynakları ihtiyacını karşılamayınca yıkılmaya başladı. Ekonomiyi düzeltmek için yeni üretim ilişkileri gerekiyordu: Bu üretim ilişkileri sonucunda köleliğin yıkıntılarından feodal düzen doğdu.⁸ Diğer bir açıdan bakıldığında ırk kavramı ile kölelik arasında bir ilişki de ortaya çıkmış olup sınıfsal bir ayrıma neden oldu.⁹

Sınıflı toplum kavramının Orta Çağ'ın sonlarına doğru belirginleşmesine ve teorik olarak tanımlanması ise Yakınçağ'da gerçekleşmesine rağmen burada sınıflı toplum

² Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, (İstanbul: Beyan Yayınları), 1996, 25

³ Ana Britannica, “Kölelik”, (İstanbul: 1989), XIII, 575

⁴ Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, 46

⁵ Sadri Maksudi Aral, *Umumi Hukuk Tarihi*, (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: 1948), 127

⁶ Ferit Seymen, *Türk Medeni Hukuku*, (İstanbul: Sahra Kitabevi, 1988), II, 7

⁷ Muhammed Galal Abbas, “Slavery Between Islam And Western Civilization”, *Mecelletu'l-Ezher*, (Kahire: 1971), Sayı: 9, XLIII, 43, 1

⁸ George, Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, trc. Muzaffer Erdost, (İstanbul: Umut Matbaacılık, 2004), 359-360

⁹ Etienne Balibar, Sınıf Irkçılığı, “Sınıf Irkçılığı”, *Irak, Ulus, Sınıf*, trc. Nazlı Ökten, (İstanbul:1993), 258-259

konusunu ortaya koyarak kölelik konusunun daha iyi anlaşılacağı kanaatimizi ifade etmek istiyoruz. Zira sınıflı toplum yapısı insan psikolojisinde bir değişikliğe neden oldu.¹⁰ Bu da ilkel toplumu ortadan kaldıran ve sınıfları ortaya çıkaran etkenin insanın kötülüğü değil, üretkenlerin güçlenmesidir.¹¹

Sosyal sınıf, gruplar arasında bütün toplumlarda görülebilen farklılaşmalardır. Bu, her toplumda ayrı özellikler taşır. Sınıfların ortaya çıkışı geniş insan yığınlarının köle, toprağa bağlı köle ya da ücretli köle olarak ayrılmasına neden oldu.¹² Sınıflar tarih içinde gelişmişler, insan yığınları önce köle ve esir, sonra toprağa bağlı köle, ondan sonra da hiçbir malı-mülkü olmayan ücretli köleler haline gelmişlerdir.¹³ Sınıflar, ancak, artı-ürün ile yani üretici güçlerin gelişmesi insana, o andaki gereksinimlerini karşılamak için gerekenden fazlasını üretmek olanağını verdiği zaman ortaya çıkar.¹⁴ Köleler, kendilerine uygulanan muameleye karşı zorla çalıştırmaya karşı pasif direnme, kaçma, çete kurma ve ayaklanma biçiminde tepki koymuşlardır.

Öte yandan köleliğe dayanan toplumlarda diğer ekonomik sınıflar da gelişmiş, zanaatlar tarımdan ayrıldığı vakit, zanaatçılar sınıfı ortaya çıkmış, sonra mal değişiminin gelişmesiyle tacirler sınıfı doğmuştur. İki üretici arasında zorunlu bir aracı olan tacirler sınıfı, hızla ve pek büyük zenginlikler ve zenginlikleriyle orantılı olarak toplumsal bir etkinlik kazandılar. Siyasal iktidarı kendi sınıf çıkarları doğrultusunda yönlendirmek için büyük toprak sahipleriyle rekabet ettiler. Ama bunlar üretimin artışını sağlayan köleliği ortadan kaldırmadı.

Köleliğin yaygın olduğu toplumlarda efendi-köle kavgası vardır. Sınıf savaşı, sınıfların çıkar çatışmasının bir sonucudur. Bu nedenle köleliğin yaygın olduğu toplumlarda çatışmalar olmuştur.¹⁵

Ataerki toplumda köle sayısı oldukça azdı ve köle emeği belirleyici bir rol oynamıyordu. Savaş esiri topluluğun zengin bir üyesinin kendisine sağladığı bir lokma karşılığında, bütün emeğini vermek zorunda kalıyordu.¹⁶ Bir kölenin öldürülmesi, para cezası ile cezalandırılıyordu. Öte yandan savaş ve ödenmeyen borçlar, köle sağlayan büyük kaynaklardı.¹⁷

Feodal toplumda başlangıçta köle askerleri, toplumun en yüksek tabakası haline gelmişlerdir.¹⁸ Öte yandan köleler, kralın ve büyük toprak sahiplerinin topraklarını işliyorlardı. Bunların önemli bir bölümü bir parça toprağa sahip olabiliyor ve işletmeyi bağımsız olarak yalnızca belirli bir ücret ödemek suretiyle kendileri yönetiyorlardı.

Feodalizmin kuruluşunu izleyen gelişmeler, toprağın feodal mülkiyet temeli üzerinde büyük toprak mülklerinin oluşturulması ve özgür köylülerin serfleştirilmesi; serf-köylülerin ise kölelerle kaynaşmalarıdır.¹⁹

Şunu da belirtmek gerekir ki Avrupa'da köleleri ve köleliği anlamak için feodal düzen ile birlikte aristokrasi ve burjuvazi terimlerini de dikkate almak gerekir. Çünkü Orta Çağ'dan itibaren ortaya çıkan gelişmeler Avrupa toplumlarını bu kavramların dünyasına taşımıştır.

¹⁰ Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, 355-356

¹¹ Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, 352

¹² Raymond Aron, *Sınıf Mücadelesi*, trc. Erol Güngör, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1992), 71

¹³ Robert B. Downs, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, trc. Erol Güngör, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998), 127

¹⁴ Mitropolski Zubristski, *İlkel, köleci ve feodal toplum*, trc. Sevim Belli, (y.y. 1979), 69

¹⁵ Zubristski, *İlkel, köleci ve feodal toplum*, 77

¹⁶ Zubristski, *İlkel, köleci ve feodal toplum*, 66

¹⁷ Zubristski, *İlkel, köleci ve feodal toplum*, 150

¹⁸ Georges Duby, *Orta Çağ İnsanları ve Kültürü*, trc. M. Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), 15

¹⁹ Zubristski, *İlkel, Köleci ve feodal toplum*, 161

Bütün bunlara rağmen Katolik kilisesi köleliği yasaklamamış, Orta Çağ Avrupası'nda, sömürgelerde ise 1848'e kadar, Amerika'da ise 1865'e kadar kölelik devam etmiştir.²⁰ Feodalizm burjuvazi ile yani şehir hayatına, paraya, ticaret ve sanayiye dayanan orta sınıfın hayat tarzıyla son bulmuştur.²¹

Avrupa'da, Berlin anlaşması ile köleliğin resmen kaldırılmasının altında yatan gerçek sebep kölelerin masraflı olmalarıydı. Halbuki bir makine 200 kölenin yaptığı işi yapabiliyordu.²²

2. ARAP YARIMADASINDA KÖLELİK

Orta Çağ Avrupasında olduğu gibi Arap yarımadasında da en alt sınıf olarak köleler vardı. Hristiyan kilisesinde olduğu gibi İslâm'ın da ortaya koyduğu, bütün insanların tanrı önünde eşitliği ilkesi, kölelere yönelik bir takım yükümlülükler getirmişse de köleliğin kaldırılmasını sağlayamamıştır. Her iki din de kendi inancından olan kimsenin köle yapılmasını yasaklıyor, fakat bu dinleri kabul etmek mutlaka serbest bırakılma sonucunu da doğurmuyordu.

Ayrıca kölelerin yaşama koşulları da her iki dinde aynı değildi. Köle, sahip olunan ve başkasına devredilebilen bir şeydi; efendisine karşı mutlak bir itaatle yükümlüydü, fakat aynı zamanda bir insandı da, kendisine insanca davranılması gerekiyor ve çok kötü davranılması hallerinde serbest bırakılması hakkı doğuyordu. Yaygın olan uygulamaya göre, efendisinin yüksek mülkiyet hakkı zedelenmemek kaydıyla, biriktirdiği para oranında belirli ölçüde bir özgürlüğe sahip olabiliyordu. Köleler evlenebiliyor, ama çocukları kendisi gibi köle olarak kalıyor, fakat bu çocuklar yedi yaşından küçükken ancak anneleriyle birlikte satılabiliyorlardı. Efendisinden doğacak çocuklar hür sayılıyor ve resmî adıyla “ümmü veled” (bir çocuğun anası) denilen bu kadın satılamıyordu. Böyle bir şey Hristiyan toplumlarda olanaksızdır. Zira onlarda evlilik dışı ilişki yasal değildi. Efendi fuhuş amacıyla kadın kölelere tecavüz edemezdi.²³

Orta Çağın karakteristiklerinden biri olan kölelik karşısında İslâm dininin aldığı tavır hayatın gerçekleri ile uyumlu idi. Buna göre İslâm hukuken köleliği kaldırmadığından, köleliğin değil, kölelere insanca davranılmamasının karşısındadır. Zira köle konumunda yaşamaya ihtiyaç duyan insanlar toplumlarda daima var olmuşlardır. Bunların dışlanması söz konusu olamazdı. Mekke ve çevresi bir ticaret ve din merkezi olduğu için ve buralarda panayırlar düzenlendiği için, haccetmek üzere gelenler olduğu için sanıldığından aksine açık bir toplum olma özelliği taşıyordu. Bu bölgeye değişik ırk ve renklerde köleler getiriliyor ve satılıyordu. Bu da Hicaz'da insan çeşitliliği meydana getiriyordu.

İslâm dininin ortaya çıktığı dönemde Arap yarımadası büyük transit yolların ortasında değildir ve genel dünya ticaretine sadece kıyıları aracılığı ile katılmaktadır. Kutsal şehirlerden geçen hac yolları ile kendi özel ticaret nizamını kurmuştur. Kölelerin toplanıp dağılmaları ve eğitimleri ile uğraşan bir merkezdir.²⁴ İslâm'ın ortaya çıktığı yüzyılda Arabistan'da ve diğer ülkelerde hürlerin yanı sıra köleler de vardı.²⁵

Gerçekte Arap yarımadası, coğrafi konumu itibariyle bütün eski ve Orta Çağ'lar boyunca uluslararası sosyal ve siyasî ilişkilerin merkezi olmaktan uzak, Mekke ve Medine şehirleri Cahiliye döneminde komşu ülkeler tarafından siyasî bir merkeze

²⁰ Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, 400

²¹ Ali Şeriatî, *Kapitalizm*, trc. Yakup Arslan, (İstanbul: Dünya Yayınları, 1994), 43

²² Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, 60

²³ Adam Mez, “Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Âdetler”, *Ülkü*, (Ankara:1939), Sayı: 71, XII, 435-437

²⁴ Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 28

²⁵ M. Said Hatipoğlu, “Hilâfetin Kureyşliliği”, *AÜİFD*, (Ankara: 1978), XXIII, 129

başkent olarak kabul edilmemiş, bu topraklar yabancı kültür işgaline de uğramamıştır. Ancak, Arap yarımadası ve eski Arap şehirlerinin kendine has bu sıra dışı durumu, İslâm öncesindeki Arapların kapalı oldukları, Arap olmayan unsurlara, yabancı kavim ve kabilelere mensup kimselerin her ne şekilde olursa olsun bu topluma sızmadığı, onların saf, aristokrat bir toplum oldukları anlamına da gelmemelidir. Çevre ülkelerden şu veya bu nedenlerle özellikle köle statüsünde gelen bir çok Arap olmayan yabancı kimseler bu şehirlere yerleşmiş ve eski Arap toplumu belirli ölçüde de olsa çok unsurlu ve kozmopolit bir toplum olmuştur.²⁶

İslâm öncesi ve İslâm'ın doğuşundan sonraki dönemlerde Arap yarımadasında kölelik “Esir-köle” ve “Ücretli köle” kavramları ile açıklanmıştır. Zira Orta Çağ dünyasında o bölgede köleden anlaşılan bunlar idi. Coğrafi, kültürel ve siyasî nedenler de bunu zorunlu kılıyordu.

Kölelik, sınıfsal ayrılıkların gizlenemeyecek görüntülerinden biri olup, peygamberlikten önceki asırda ve o bölgede, köklü geleneklerden olup geniş ölçüde yayılmış bulunuyordu. Şuna da dikkat çekmeliyiz ki kölelik sırf Arap toplumuna özgü bir uygulama değildi. Kölelik, daha önceki asırlardan kalma değişik ülke ve toplumlarda genel ve kapsamlı bir düzen halini alan bir uygulamadır.²⁷ Köleliği doğuran asıl sebep, savaş ve bunun doğurduğu sonuçlardır.

İslâm hukuku tarafından bu kuruma kendi içinde meşru bir yer verilmiş olmasının insanî bir ihtiyaca cevap verdiğini belirtmek gerekir. Kendisi ile harp halinde bulunulan ve bu kölelik müessesesini tatbik alanından kaldırmamış bir millet karşısında kalkıp tek taraflı olarak köleliği ilga ettiğini ilan etmek anlaşılabilir bir şey olurdu. Ayrıca köleler yurtlarını, ailelerini kaybeden insanlar olup kendi başlarına ayakta duramazlardı. Kölelik onlara çatı vermiştir.²⁸ Kitap ehli ile evlenmenin serbest olması dolayısıyla kölelerin Müslümanlar ile kaynaşmasına müsaade eden İslâm, zaten onların toplum ile bütünleşmesini istemiş, bunu da uygulamıştır. İnsanlar doğuştan köle doğmadıklarına ve sonradan köle olduklarına göre her insan gibi haklara sahiptirler.

İslâm öncesi dönemdeki sosyal hayatta hürler, mevali ve köleler vardı. Yani Arapların çoğu yerleşik hayat yaşıyordu. Kölelik de yerleşik hayatın varlığını gösterir. Bedeviler için köle alma, edinme herhalde söz konusu değildi. Cahiliye Arabının hayatı İslâm dininin getirdiği hürler ile kölelerin eşitliği esası ile değişmeye başlamıştır. Hz. Peygamber'e direniş buradan başlamıştır. Durumu kabullenmek zorunda kalanlar Hz. Peygamber'den sonra eski düzenlerini kurmak için köle ticareti yapmaya başladılar. Saraylar ve köşklerde cariyelerle ve kölelerle saltanat kurdular. Saltanatlarının gücünü kölelerinin sayısı ve nitelikleriyle âdeta orantıladılar.

İslâm öncesi dönem Arap yarımadasında savaş ve baskınlarda galip ve güçlü tarafın yenilen veya karşı koyamayanların kadınlarını esir aldıkları bilinmektedir. Bu kadınlar arasında esarete dayanamayıp intihar edenler bulunmaktaydı.²⁹ Bu dönemde mal telakki edilen cariyelerin, çarşı, pazar ve panayırda eşya gibi satılmaları yanında, kadın esir ticaretiyle uğraşan tacirler de vardı.³⁰ Köle tacirleri (en-nehhas) köleleri Şam ve Irak

²⁶ Zekeriya Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, (Konya: Damla Ofset Basım Matbaacılık, 1997), 33

²⁷ İzzet Derveze, *Kur'an'a göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, trc. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1995), I, 223

²⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991), II, 693

²⁹ İsfahânî, Ebu'l Ferec Ali b. Hüseyin, *Kitabu'l-Eğânî*, (y.y:tsz), XIV, 146

³⁰ Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin. *Murucu'z-Zeheb ve Meâdini'l-Cevher*, thk. Said Muhammed, (Beyrut: Daru'l-Fikr), 1997, II, 293

çarşılarından getiriyorlardı. Arap yarımadasından beyaz köleleri, doğu sahillerinden, Afrika'dan ve özellikle de Habeşistan'dan siyah köleleri getiriyorlardı. Mekke'deki meşhur köle tüccarları Hâkim b. Hizam ve Abdullah b. Cüd'an'dır.³¹ Kölelerin de satıldığı ve yılın belli zamanlarında diğer Arapların da bulunduğu pazarlar kurulurdu. Bunlar, Dûmetü'l- cendel, Hicr, Amman, Müşakkar, Sihr, eş-Şihr, Aden, Ebin, San'a, Hadramevt, Zü'l-mecaz, Mecenne, Hubâşe, Ukaz'dır. Bu pazarlarda köle de satılırdı.³²

İslâm hukuku köleliği toplumun bir gerçeği olarak ele almıştır.³³ İslâm hukukunda köleliğin, savaş esirliği dışındaki tüm kaynakları kurutulmuştur. Bir savaş esirinin-tarihi olarak-köle ve cariyeye statüsüne konulmasının yapılan savaşın meşru olması, savaş yapılan ülkenin bizim esirlerimize davranışının değerlendirilmesi, dünya konjonktürü maslahat ve kamu yararının mevcudiyeti, devlet başkanının usulüne uygun kararının mevcudiyeti gibi şartlar bulunmaktadır.³⁴

Köleliğin en önemli kaynağını savaşlar oluşturmaktadır. Savaş esirlerine tarihte öldürülmek, köleleştirilmek, fidye karşılığı serbest bırakılmak ve esir mübadelesine konu edilmek şeklinde farklı uygulamaların yapıldığı bilinmektedir. İslâm köleliğin kaynağını savaş esiri olma veya köleden dünyaya gelme şeklinde iki başlıkla sınırlamıştır.³⁵ Yenilen tarafın kadın ve çocukları ailesiz, desteksiz ve aç kalmamalıdır. Fatihler bunlara sahip çıkmalıdır.³⁶ Esirlere büyük bir inayet göstererek Kur'an âyetlerinden bir çoğu bu sistemi hafifletmeye atıfta bulunmuş, bunun geçici bir statü olduğunu değerlendirerek kölelerin hürriyetlerine kavuşmalarına yardım etmiştir.³⁷

Hz. Peygamber ve sahabiler fetihlerde elde edilen bazı köleleri azat ettiler.³⁸ Kur'an'da yer alan bir dizi âyet boyunları açmaya-köleleri azat etmeye-işaret edip teşvik ederek bu yolla Allah'a yaklaşılmaya çağrıda bulunmakta ve bunu günahlara keffaret olarak kabul etmeye davet etmektedir.³⁹ Kur'an'da ve hadislerde köle edinini diyen tek emir yoktur. Aksine köle ve cariyeyi azat etmenin faziletlerinden bahseden âyetler yanında, hadis kitaplarında bağımsız bölümler bulunmaktadır.⁴⁰

Aslında Kur'an'ın hedefinin kölesiz bir toplum oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bir önceki örnekten farklı olarak köleliğin hemen her toplumda kök salmış bir uygulama olması onun zamana bağlılığının fark edilmesini zorlaştıran bir etken olmuştur. Sonuçta, Kur'an'ın vermek istediği kölesiz toplum ideali yerini ıslah edilmiş kölelik statüsüne terk etmiştir.⁴¹

³¹ Ahmed Muhafaza, *er-Rakik fi'l Müctemai'l-Arabiyyi'l-İslâmî hatta Sevrati'z-Zenc*, (Amman: 1987), 35

³² Mahmud Şükrü Alûsî, *Büluğü'l-Erab fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, (Bağdad:1314), I, 282

³³ Cahit Güngör, *Çağdaş Tefsirde Kölelik Yorumu*, AÜ. Sosyal Blm. Ens. (Basılmamış YL Tezi, Ankara: 2005), 42

³⁴ Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, 18

³⁵ Tevhit Ayengin, *İslâm ve İnsan Hakları Hukukî Temeller ve Çağdaş Yorumlar*, (İstanbul: 2007), 163

³⁶ Mustafa Reşit Belgesay, *Kur'an Hükmüleri ve Modern Hukuk*, (İstanbul, 1963), 260

³⁷ Ali-Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, (Kahire: 1970), 319- 321

³⁸ Bernard Lewis, *Race and slavery in the middle east*, (New York: Oxford University Press, 1990), 5-6

³⁹ İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, trc. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1995), I, 226

⁴⁰ Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, 18

⁴¹ Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1994), 20-21

Diğer taraftan Müslüman topluma katılan mühtedilerin eski kabileleriyle olan ilişkilerini kopardıkları ve yepyeni bir özel kollektif kurarak özel oluşum meydana getirdikleri anlaşılmaktadır.⁴²

Kurulan bu medeniyetin nüvesini teşkil edecek olan toplumda esir, köle, fakir ve aciz kimselerin bulunmasına karşılık daha az sayıda da olsa efendi, zengin, itibar, mevki, rütbe sahibi, güçlü-kuvvetli, yani sosyal, ekonomik ve fizikî yönden üstün kimseler bulunuyordu.⁴³ İslâm dini, ekonomik hayatın bütün yönleriyle köleliğe dayandığı ve kölelerin ekonominin motor gücü sayılabileceği bir çağda doğmuştu. Bunlara bir de tarihî ve psikolojik sebepler eklendiğinde köleliğin kaldırılmasının tek bir hükümle gerçekleşmeyeceği sonucuna varmamız zor değildir.⁴⁴ Öte yandan İslâm hukuku, hür insanların kaçırılarak veya borçlandırılarak köle yapılmasını kesinlikle yasaklar. Sadece savaş esirlerinin fidye verilmesi, mübadele edilmesi gibi anlaşma yollarını kabul etmemeleri halinde köleleştirilmesine izin verir.⁴⁵

İlk İslâm yüzyıllarının üçüncü büyük gelişmesi coğrafi genişleme ile beraberdi ki beraberinde köleliği ve köle ticaretini getirmiştir.⁴⁶ İslâm dünyasının köle nüfusu birçok bölgeden oluşturulmuştur. İlk dönemlerde, köleler kural olarak yeni fethedilmiş ülkelerden-Mısır, İran, Kuzey Afrika, Merkezî Asya, Hindistan ve İspanya'dan-geldiler. Bu kölelerin çoğunun en az Arap efendileri kadar kültürel seviyeleri vardı ve ihtida ve azat etmek suretiyle hızlıca genel nüfus içerisine karıştılar. Fetihlerin, adam kaçırma ve yakalamaların azalması sonucu köle kaynakları azaldı. Bu ihtiyacı köle pazarları karşıladı. Gittikçe sınırın arkasından ithal olundu. Az sayıda köle Hindistan'dan satın alındı. Çin'den, Güneydoğu Asya'dan ve Bizans İmparatorluğundan alındı. Onlardan çoğu özelliği olan ve teknik türdendi. Yeteneksiz çok sayıda köle buna karşın değişik arazilerden geldi. İslâm dünyasının kuzey ve güneyinden geldiler. Beyazlar Avrupa ve Asya steplerinden siyahlar ise Afrika, Güney Sahara'dan geldiler. Merkezî ve Doğu Avrupalı köleler genellikle "Sakâlîbe" olarak bilinmekte olup bunlar Fransa ve İspanya, Doğu Avrupa, Kırım ve Akdeniz yoluyla ithal edildiler.⁴⁷

İslâm dini, sosyal hayatları bedevilik, siyasal durumları soy asabiyetine dayanan bir kavim arasından çıkmıştı. Araplar, müslümanlıktan evvel Kahtan ve Adnan oğulları diye birbirlerine hasım iki büyük kümeye bölünmüşlerdi. Bunlardan her biri ammare, fahiz, fasile ve batın isimleri ile ikinci derecede gruplara ayrılmışlardı. Bu tali gruplar aralarında "gazve" dedikleri kabile savaşları ile vakit geçiriyor, birbirlerine baskın düzenliyor, talan ediyorlardı.⁴⁸ Bu ızdıraplı hayat içinde erkek gazvelerde muharebe ve çapulculukla meşgulken çadırda çocuklara bakmak, develeri, koyunları sağlamak da kadına düşüyordu.

Bunun dışında kabile baskına uğradığı zaman askerlerin su ihtiyacın karşılamak, onları şiir söyleyerek coşturmak, yaralıları bakmak da yine kadınlara ait görevlerdi. Fakat hayat mücadelesindeki bu esaslı rolüne rağmen bedevi zihniyeti cemiyette kadına yine

⁴² L. N. Gumilev, *Kavimlerin Türeyişi ve Yeryüzündeki Yaşam Bölgeleri*, trc. Nuri Eyüpoğlu, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001), 123

⁴³ Ali Murat Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 52

⁴⁴ Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, (İstanbul: 1955), 25

⁴⁵ Güngör, *Çağdaş Tefsirde Kölelik Yorumu*, 7

⁴⁶ Lewis, *Race and slavery in the middle east*, 41

⁴⁷ Lewis, *Race and slavery in the middle east*, 11

⁴⁸ Şemsettin Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten*, Sayı: 25, (Ankara, 1943), VII, 59

önemli mevkiini vermeye bir türlü yanaşmıyordu. Yalnız hür kadınlar, bir erkek çocuk annesi olduktan sonra çadırdaki diğer kadınlar arasında üstün bir mevki kazanıyorlardı. Halbuki cariyelerin veya gazvelerde gasp edilen hür kadınların ne kabilede ne de çadırdaki hiçbir itibar ve mevkileri yoktu. Arap, cariyesiyle dışı devesini bir tutuyor, aralarında bir fark gözetmiyordu.⁴⁹

İslâmiyet'in ilk yüzyıllarında hemen hemen bütün kadınlar müslüman olmayan ve evin işlerini gören cariyelere sahiptiler. Cariyeler zenginlerin evlerinde çocuklara sütannelik dadılık ederlerdi.⁵⁰ Cahiliye döneminde köleleri ve cariyeleri şarkıcılıkta kullanmak yaygındı.⁵¹

Hz. Peygamber savaşlarda payına düşen, hediye edilen ya da başkalarına ait olan köleleri azat etmeye önem vermiştir. Bunlara örnek olarak, Üsâme b. Zeyd b. Hârise, Eslem, Ebu Mesrah, Eymen b. Ubeyd b. Zeyd, Sevbân b. Bücdüd, Huneyn, Ebu Rafî, Rabah el-Esved, Ruveyfa, Ebu Üsâme Zeyd b. Hârise b. Şerahil el-Kelbî, Zeyd, Sefine Ebu Abdurrahman, Selman Ebu Abdullah el-Farisî, Şükran el-Habeşî, Dumeyre b. Ebu Dumeyre el-Himyerî, Tahmen, Ubeyd, Fudale, Kafız, Kerkire, Keysan, Me'bur el-Kıbtî el-Hasyî, Mib'am, Mihran, Meymun, Nafî, Mesruh Ebu Bekre, Ebu Vakid, Hürmüz Ebu Keysan, Hişam, Yesar, Ebu Hamra, Ebu Sülma, Ebu Safiyye, Ebu Dumra, Ebu Ubeyd, Asib, Ebu Kebşe, Ebu Müveyhibe. Hz. Peygamber'in azat ettiği cariyeleri ise, Bereke, Hadra, Razine, Radva, Selma, Mariye el-Kıbtî'nin kızkardeşi Sirin, Meymune bnt. Sa'd, Ümmü Dumeyre verilebilir.⁵²

İslâm öncesi dönemde ve Hz. Peygamber zamanında köleler, Araplardan olduğu gibi siyah ve beyaz insanlardan da oluşuyordu. Beyaz köleler Arap yarımadasının etrafındaki memleketlerdendi. Habeşli Bilal, İranlı Selman, Rûmî diye lakaplanan Süheyb b. Sinan gibi sahabeden birçok kişi kölelikten gelmeydi. İslâmiyet yayıldığında Araplardan müşrik kalmaları kabul edilmedi, ya müslüman olacaklar, ya da öldürüleceklerdi.⁵³ Böylece kölelik için mahal kalmadı, hatta esir düşseler dahi ya müslüman olacaklardı ya da öldürüleceklerdi. Araplar cariyelerden doğan çocukları da esir kabul ediyor, çocukların zeki ve seçkin olmaları durumunda, babaları isterlerse kendi neseplerine alarak kendi çocukları olarak ilan edebiliyorlardı. Bu dönemde köle ve cariyelerin yaşam şartları oldukça güçtü.⁵⁴

İşte İslâm'ı ilk kabul edenlerin önemli bir kısmının köle ve zayıf insanlar olmaları, bu dinin insanlar arasında hukukî bakımdan eşitliği esas almasındandır. İslâmiyet gelişile kölelerin statüleri yükselmekle birlikte kölelik devam etmiştir. Diyebiliriz ki İslâm, toplumdaki sınıf farkını en aza indirmiştir.

İslâm dininin insancıl etkisi bazı bakımlardan iki gelişmeyle azalmıştır. Bunlar Arapların fethedilen ülkelerde buldukları Roma ve Pers uygulamalarının etkisi ve belki de bundan çok, fetih, haraç ve satın alma yoluyla elde edilen köle sayısındaki hızlı artıştır. Köleler ciddi hukukî kısıtlamalara tâbi idiler. Özgür insanlar üzerinde yetkili

⁴⁹ Şemsettin Günaltay, "İslâm'dan önce Araplar Arasında Kadının Durumu", Aile ve Türlü Nikâh Şekilleri", *Belleten*, Sayı: 60, XV, Yay. Hazr. C. Zorlu, Marife, Sayı: 3, Konya, 2002, 192

⁵⁰ Ali Mazaheri, *Orta Çağda Müslümanların Yaşayışları*, İstanbul, tsz, 53

⁵¹ Ahmed Muhafaza, *er-Rakik fi'l Müctemai'l Arabiyyi'l-İslâmî*, 173

⁵² İbn Asâkir, Hafız Ebu'l Kasım Ali b. Hasen, *Tarihu Medineti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin İbî Ebi Said Ömer, (Beyrut:1995), IV, 251-311

⁵³ Necdet Hammaş, "Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdarededeki Rolü", trc. İrfan Aycan, *AÜİFD*, (Ankara: 1997), XXXVII, 176-177

⁵⁴ Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, sđl. M. Mahfuz Söylemez- Mustafa Hizmetli, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 115

olan bir makama gelemeyenler, şahitlik yapamazlardı. Bir köleye karşı işlenecek bir suçun cezası aynı suçun bir özgür insana karşı işlenmesinde verilecek cezanın yarısı olduğundan köleler özgür insanlardan daha az dikkate alınıyorlardı. Ancak kölelerin de mülkiyet ve miras konularında az da olsa bazı medeni hakları vardı.

İslâm hukukunda kölenin tıbbî bakıma, beslenmeye ve yaşlılığında bakıma hakkı vardır. Kadı, bir kişiye, bu yükümlülüklerini yerine getirmediği takdirde kölesini azat etmesini emredebilirdi. Köle sahipleri kölelerine insanca davranmak ve onları aşırı çalıştırmamak zorundaydılar. Köle, efendisinin izniyle evlenebilirdi. Köle teorik olarak özgür bir kadınla evlenebilirse de buna pek sık rastlanmamıştır. Sahibi azat etmedikçe kadın, kölesiyle evlenemezdi. Köleler yasaların belirlediği çok farklı usullerle azat edilebilirdi. Köleler pek çok amaca hizmet ederlerdi.

İslâm dünyası, Helen-Roma dünyası gibi öncelikle köle temelli bir ekonomi değildi. Tarımı büyük ölçüde özgür veya yarı özgür köylülere, sanayii özgür zanaatkârlara dayanıyordu. Ancak bazı istisnalar da yok değildi. Çoğu siyah Afrikalılar olan köleler bazı ekonomik projelerde çok sayıda görülmektedir. İslâmî dönemin ilk çağlarında Güney Irak'ın tuz havzalarını kurutmak için kullanılan siyah kölelerden söz edilir. Kötü koşullar bir dizi köle isyanına neden olmuştur. Yukarı Mısır ve Sudan'ın altın ve Sahra'nın tuz madenlerinde de siyah köleler kullanılmıştır.⁵⁵

Köle hukukunun bir hedefi de İslâmlaştırma siyasetidir. Bu sebeple müslüman köle gayri müslime satılmaz.⁵⁶ Hz. Peygamber'in kölelik karşısındaki tavrının bir inkılapçının değil bir ıslahatçının yaklaşımı olarak görülmesi, Hz. Peygamber'in köleliği ortadan kaldırmayı düşünmediğini sadece durumlarını iyileştirmeyi amaçladığı şeklinde değerlendirilmesi şaşırtıcıdır. Kur'an veya Hz. Peygamber'in tek taraflı yasaklamasıyla köleliğin ortadan kalkabileceğini düşünmek saflık değilse gerçekleri göz ardı etmektedir. Düşmanlar müslümanları esir alıp köleleştirir ve bu durum son yüzyıla gelinceye kadar devam ederken, müslümanların düşmana aynı şekilde davranmasından daha doğal ne olabilir.⁵⁷

Kur'an'da hür insanların köleleştirilmesini emreden ya da tavsiye eden herhangi bir âyet bulunmadığından hareketle kölesiz toplum oluşturmak hür insanların köleleştirilmesinin önüne geçilerek gerçekleştirilebilir.⁵⁸

İslâm'a ilk giren kimseler zayıf kimselerdi. Her kabile kendilerinden müslüman olan zayıf kimseleri hapsedtiler, azap ettiler, açlık, dayak, susuz ve ateş ile onlara işkence ettiler. Hz. Ebubekir'in mevlası olana Bilal-i Habeşî ve Benî Mahzum'un mevlası olan Ammar b. Yasir bunlardandır. Bunlar İslâm'a ilk girenlerden ve Bedir gazvesine katılanlardandır. Annesi Sümeyye de Benî Mahzum'un mevlalarındandır.⁵⁹ Habbab b. Eret de bunlardandır. O, Benî Zühre'nin anlaşmalı idi. Bir diğeri ise Suheyb b. Sinan er-Rumî'dir. Tufeyl b. Abdullah b. Ezdi'nin mevlası Âmir b. Führeyre ve Ebu Führeyhe Benî Müemmil b. Habib b. Adiy b. Ka'b'in cariyesi Lebibe, Hz. Ebubekir'in satın aldığı

⁵⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, trc. Mehmet Harmancı, (Ankara: 1996), 163-164

⁵⁶ Fendoğlu, *Kölelik ve Cariyelik*, 152

⁵⁷ Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 89

⁵⁸ Göngör, *Çağdaş Tefsirde Kölelik Yorumu*, 37

⁵⁹ Zehebi, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, (Beyrut: 1413), I, 406

ve azat ettiği kölelerdir.⁶⁰ Zinnire de Hz. Ebubekir'in satın alıp azat ettiği kölesidir. En-Nehdiyye ise Benî Zühre'nin mevlası idi. Ümmü Ubeys ise Benî Zühre'nin cariyesi idi. Hz. Ebubekir onu satın aldı ve azat etti. Hz. Ebubekir'in mevlası Âmir b. Führeyre şehit olmuştur.⁶¹ Ammar b. Yasir'in babası ve kardeşleri Hâris ve Mâlik Yemen'den Mekke'ye kardeşlerini istemeye geldiler. Kardeşleri döndü. Yasir ise kaldı.⁶² Benî Mahzum, Ammar b. Yasir'e, babası ve annesine öğlen sıcağında Mekke'nin kızgın kumlarıyla azap ediyorlardı. Rivayete göre Rasulullah(as) onlara rastlıyor: "Ey Âl-i Yasir! Sabır, gideceğiniz yer cennettir" diyordu. Onun anasına gelince İslâm'dan başkasını kabul etmemekte direnirken onu katlettiler."⁶³

Hz. Ebubekir, Mekke'deki o zayıf müslüman köleleri azat etmeye başlayınca, babası Ebu Kuhafe ona: "Oğlum, şayet köle azat edeceksen güçlü, kuvvetli, yiğit kimseleri azat et ki seni savunsunlar, seninle beraber bulunsunlar deyince Ebubekir: "Babacığım, ben istenileni isterim" cevabını verdi.⁶⁴

Hz. Peygamber, azatlı köle olan Bilal Habeşî'ye Kâbe'de ezan okumasını emretti. Hâris b. Hişam ve Attab b. Esîd buna kızdılar ve dediler ki: "Bu köle mi Kâbe'de ezan okuyor?"⁶⁵ Yukarıda belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber'in kölelerinin hepsi de azatlı idi. Edindiği kölelerin sayısı da 13 civarında idi. Bu da onun köleliği benimsemediğini gösterdiği gibi bu rakam o devirde ve daha sonraki devirlerde edinilen köle sayısına göre kıyaslanmayacak kadar azdır.

Hz. Peygamber, müslümanların kanlarının denkliliğine ve eşitliğine, Arabın Aceme, Kureyşlinin veya Haşimî'nin başka müslümanlara, aslî hürün azatlı köleye, bilginin ya da emirin cahil veya emir altındakilere üstün olamayacağını hükme bağlamıştır.⁶⁶

İlk müslümanlar, bütün dünyada yaygın bulunan bu eski müesseseyi sadece almışlar, bunu icat etmemişlerdir. İslâm nezdinde kölelik, ne bir cezalandırma ölçüsü, ne de iktisadî gayelerle istifade edilen basit bir askerî ganimettir. Beşerî bir ıslah müessesesidir. Diğer taraftan Kur'an, müslüman yöneticilere her yıl kölelerin azat edilebilmesi için tahsisat ayrılması zorunluluğu getirmiştir.⁶⁷ Ayrıca Kur'an, köleler için zorunlu azat etme kuralı da getirmiştir.⁶⁸

Kölelik, esasen azat yoluyla sona ererse de İslâm, köleliği azaltmak ve belirli bir devrede eritmek maksadıyla bir takım sona eriş yolları daha kabul etmiştir. Kölenin azat edilmesi İslâm hukukunda "ıtk, tahrir, fek" gibi tabirlerle ifade edilmiştir. Bu azat yolları şunlardır; gönüllü azat, kefarete borcu olarak azat, mükatebe yoluyla azat, mecburî veya kanunî azat, ölüme bağlı azat, ümmü veled, devlet tarafından azattır.⁶⁹

⁶⁰ İbnü'l-Esir, Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybani, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Beyrut: 1965), II, 66-70

⁶¹ Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l-Megazi*, thk. Marsden Jones, (Beyrut, 1984/ 1404), I, 349

⁶² İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, (Mısır, 1936/1355), I, 342; Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, I, 407

⁶³ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I, 342

⁶⁴ İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *es-Sire*, thk. ve tdk. Muhammed Hamidullah, (Konya: 1981), 171-172

⁶⁵ Ali-Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, (Kahire: 1970), 320

⁶⁶ İbn Teymiyye, Ebu'l Abbas Takıyyüddin Abdilhalim, *es-Siyasetü's Şer'iyye*, trc. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999), 135

⁶⁷ Tevbe, 9/60

⁶⁸ Nur, 24/33

⁶⁹ M. Akif Aydın-M. Hamidullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2002), XXVI, 243

İslâm dünyasının dışında başka hiçbir medeniyet çevresinde azatlı kölelerin kurduğu devletlere rastlanılmaz: Mısır'daki Memlûk hanedanı, Kuzey Hindistan'daki Gulaman hanedanı bunlara örnek olarak verilebilir.⁷⁰

SONUÇ

Bu makalede dünya tarihinde büyük değişim ve dönüşümlerin olduğu Orta Çağ'da Avrupa ve Arap yarımadasındaki kölelik üzerine bir değerlendirme ile Orta Çağ'ın en önemli gelişmelerinden birinin şüphesiz İslâm dininin ortaya çıkışı olduğu ortaya çıkmıştır. Zira İslâm'ın ortaya çıkışıyla en büyük inkılap insan hakları konusunda gerçekleşmiştir. Çünkü insanlar arasında sınıfsal bir ayrımın olamayacağı, her insanın doğuştan eşit olduğu, vazgeçilemez ve devredilemez haklarının olduğu ortaya konulmuştur.

İslâm öncesi dönemde Arap toplumu hürler, mevâli ve köleler olarak üç katmandan oluşurken Orta Çağ'ın sonlarına doğru Avrupa'da sınıflı toplumdan söz edilmeye başlanmıştır. İslâm dininin gelişiyile Hz. Peygamber kölelerin de bizim gibi bir insan olduğunu onlara yediklerimizden yedirmek, giydiklerimizden giydirmemiz gerektiğini ilan etmişti. İslâm dininin ortaya koyduğu bu ve daha pek çok ilkenin sınıflı toplum olgusunu ortadan kaldırdığını ortaya koymaktadır.

Avrupa'da "Derebeylik" ve "Senyörlük" ile vücut bulan kölelik, Arap yarımadasında İslâm öncesi ve sonrası dönemde "Cariye, gulâm, rakîk ve memlûk" gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Avrupa'da tarımsal üretimin önemli bir unsuru olarak kıymet ifade eden köleler, Arap yarımadasında daha çok kişisel hizmetler, savaşlar ve efendilerinin konumuna göre onlara hizmet eden pek çok diğer alanlarda çalıştırılmışlardır. Diğer bir ifade ile Orta Çağ Avrupası'nda köleler üretim sektöründe, Arap yarımadasında daha çok hizmet sektöründe çalıştırılmışlardır.

İslâm dininin gelişiyile birlikte "ıslah edilmiş kölelik" denilebilecek onları topluma kazandıracak usul ve yöntemler hayata geçirildiği gibi "Esir-köle", "Ücretli köle" olarak tanımlanabilecek uygulamaların da gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.

Kölelik, Kur'an hükümleri ve Hz. Peygamber'in hadisleri ile açıkça kaldırılmamış ve hukukî bir yasaklama getirilmemiş olmasına rağmen hem yöneticilerin hem de sosyal hayatta kölesi ya da cariyesi olan Müslümanın bu insanları hayata kazandırmalarının büyük bir ecir kazandıracığını beyan etmiştir. Ayrıca Kur'an'da belirtildiği üzere önemli suç ve günahların keffareti için "Köle azat etmek" ilk şart olarak emredilmiştir.

Köleliğin gerçek kaynağının savaşlarda alınan esirler olduğunu ve bunların İslâm fıkında "anlaşmalı kölelik, karşılıksız azat etme" ve benzeri şekillerde açıklanan azat edilip hürriyetlerine kavuşturulmasını teşvik eden İslâm dini, Hz. Peygamber'in özel hayatında azat ettiği köle ve cariyelerle de bunu ispatlamıştır.

Ancak ilerleyen yıllar içinde Müslümanlar kölelik konusunda hatalı işler işlemişler, fetihlerin durakladığı dönemlerde bile köle alım-satımı yapmak suretiyle bunu âdeta bir sektör haline getirmişlerdir. Bu bağlamda İslâm tarihinin bilhassa Emevi ve Abbasi dönemlerinde yaşanan insan hakları meseleleri ile yüzleşmesinin gerekliliği aşîkardır.

⁷⁰Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 683

Özetle insan hakları açısından bakıldığında da hem Orta Çağ Avrupası'nın hem de Orta Çağ Müslüman doğunun elbette eleştirilmeye ve açıklanmaya muhtaç uygulamaları vardır. O günün dünyasını dikkate alarak bakıldığında elbette makul karşılanabilecek durumlar ve uygulamalar vardır. Ancak kölelik konusu tarih bağlamında ele alındığında anakronizme düşülmesi en muhtemel konulardan biri olduğu da unutulmamalıdır. Zira günümüz insanınca anlaşılması ve zordur. Bazı metaforlar kullanılarak anlatılmaya çalışılması daha uygun olacağı gibi bu çalışmada ortaya koymaya çalıştığımız gibi doğu-batı karşılaştırması yapılması ve konjonktürel bir bakış ortaya konulması da yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Muhafaza. *er-Rakik fi'l Müctemai'l-Arabıyyi'l-İslâmî hatta Sevrati'z-Zenc*, Amman: 1987
- Ali-Hasan İbrahim Hasan. *en-Nuzumu'l-İslâmiyye*, Kahire: 1970
- Alûsî, Mahmud Şükrü. *Büluğu'l-Erab fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, Bağdad:1314, I
- Ana Britannica*. "Kölelik", İstanbul:1989, XIII
- Aral, Sadri Maksudi. *Umumi Hukuk Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1948
- Aron, Raymond. *Sınıf Mücadelesi*, Trc. Erol Güngör, İstanbul:1992
- Aydın, M. Akif-M. Hamidullah. "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2002, XXVI
- Ayengin, Tevhit. *İslâm ve İnsan Hakları Hukuki Temeller ve Çağdaş Yorumlar*, İstanbul: 2007
- Balibar, Etienne. "Sınıf Irkçılığı", *İrk, Ulus, Sınıf*, Trc. Nazlı Ökten, İstanbul:1993
- Belgesay, Mustafa Reşit. *Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk*, İstanbul:1963, 260
- Block, Marc. *Feodal Toplum*, Trc. Melek Fırat, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2007, 29
- Daryal, Ali Murat. *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999
- Derveze, İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, Trc. Mehmet Yolcu, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1995, I
- Duby, Georges. *Orta Çağ İnsanları ve Kültürü*, Trc. M. Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1995
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996
- Gumilev, L.N. *Kavimlerin Türeyişi ve Yeryüzü Üzerindeki Yaşam Bölgeleri*, Trc. Nuri Eyüpoğlu, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001
- Günaltay, Şemsettin. "İslâm'dan önce Araplar Arasında Kadının Durumu", *Aile ve Türklük*, Sayı: 60, XV, Yay. Hazr. C. Zorlu, *Marife*, Sayı: 3, Konya, 2002
- Günaltay, Şemsettin. "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, Sayı: 25, VII, Ankara, 1943

- Günaltay, Şemsettin. *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, sđl. M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997
- Güngör, Cahit. *Çağdaş Tefsirde Kölelik Yorumu*, AÜ. Sosyal Blm.Ens. (Basılmamış YL Tezi), Ankara: 2005
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*, Trc. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1991, II
- Hammaş, Necdet. Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdarededeki Rolü, Trc. İrfan Aycan, *AÜİFD*, XXXVII, Ankara: 1997
- Hatipoğlu, M. Said. “Hilafetin Kureyşliliği”, *AÜİFD*, XXIII, Ankara: 1979, Sayı: 1, XXIII
- İsfahânî, Ebu’l Ferec Ali b. Hüseyin. *Kitabu’l-Eğânî*, Beyrut, tsz., XIV
- İbn Asakir, Hafız Ebu’l Kasım Ali b. Hasen. *Tarihu Medineti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin li Ebi Said Ömer, Beyrut:1995, IV
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü’n-Nebeviyye*, Mısır, 1936/ 1355, I
- İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar. *es-Sire*, thk. ve tlk. Muhammed Hamidullah, Konya: 1981
- İbn Teymiyye, Ebu’l Abbas Takıyyüddin Abdilhalim. *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye*, Trc. Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergah Yayınları, 1999
- İbnü’l-Esir, Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybani. *el-Kâmil fi’t- Tarih*, Beyrut: 1965, II
- Kitapçı, Zekeriya. *Saadet Asrında Türkler*, Konya: Damla Ofset Matbaacılık, 1997
- Kur’an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014
- Lewis, Bernad. *Race And Slavery in the Middle East*, New York: Oxford University Press, 1990
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu*, Trc. Mehmet Harmancı, İstanbul: 1996
- Lombard, Maurice. *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1983
- Malay, Hasan. *Çağlar Boyu Kölelik*, Ankara: 1990
- Mazaheri, Ali. *Orta Çağ’da Müslümanların Yaşayışları*, İstanbul, tsz.
- Mes’ûdî, Ebu’l Hasan Ali b. Hüseyin. *Murucu’z-Zeheb ve Meâdini’l-Cevher*, thk. Said Muhammed, Beyrut: Daru’l-Fikr, 1997, II
- Mez, Adam, Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Âdetler, Trc. Cemal Köprülü, *Ülkü*, Sayı: 71, Ankara:1939, XII
- Muhammed Galal Abbas, “Slavery Between Islam And Western Civilization”, *Mecelletü’l Ezher*, Sayı: 9, Kahire: 1971
- Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996
- Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1994
- Parla, Jale, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, İstanbul: 1955
- Politzer, George, *Felsefenin Temel İlkeleri*, Trc. Muzaffer Erdost, İstanbul: Sayfa Yayınları, 2004

- Downs, Robert B., *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Trc. Erol Güngör, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998
- Seymen, Ferit. *Türk Medeni Hukuku*, İstanbul: Sahra Kitabevi, 1988, II
- Şeriati, Ali. *Kapitalizm*, Trc. Yakup Arslan, İstanbul: Dünya Yayınları, 1994
- Vâkîdî, Muhammed b. Ömer. *Kitabu'l-Megazi*, thk. Marsden Jones, Beyrut, 1984/1404, I
- Yahya Oyewole İmam. "Emanicipation of slaves in the first century in Islam", *The Islamic Quarterly*, No: 2, England: 1996, XXXX
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut: 1413, I
- Zubristski, Mitropolski. *İlkel, köleci ve feodal toplum*, Trc. Sevim Belli, y.y., 1979.